



ЖУЛИНСЬКИЙ
Микола Григорович —
академік НАН України,
директор Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України

ІВАН ФРАНКО І ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

Вельмишановне наукове товариство!

Вельмишановні колеги!

1896 рік. Іван Франко в журналі «Житє і Слово» друкує статтю під назвою «З кінцем року». В ній політичний мислитель пояснює, за яких умов і завдяки яким засобам можна буде здобути «собі політичну силу на своїм ґрунті». Він переконаний, що в цих обставинах уже не досить ні «красномовних проповідей», ні голосливних фраз про збереження «народних святощів», ні «платонічної любові» — є потреба «важкої конкретної праці на ріжних полях».

Важливим полем конкретної праці є, на думку Івана Франка, «літературна і наукова праця», яка повинна давати «арсенал думок, фактів та поглядів» і зміцнювати серед інтелігенції «віру в рідний ґрунт, в силу нашої нації».

Отже, тільки «інтегральна, всестороння праця» здатна зробити українців «живою одиницею серед народів» (І. Франко).

Іван Франко, по суті, веде мову про те, як підняти рівень національної самосвідомості, як об'єднати і сконсолідувати цю величезну, розділену між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською, етнічну масу українського народу. А для цього слід піднести, вважає він, культурну та політичну свідомість не лише галицьких, а й наддніпрянських українців.

Публіцист Франко в цій статті повторює, по суті, деякі думки, які висловив його вчитель Михайло Драгоманов п'ять років тому в праці «Чудацькі думки про українську національну справу». Опублікована в 1891 р. під назвою «Чудацькі думки: листи на увагу мудрим людям через редакцію «Народа» в громадсько-політичному журналі «Народ», який видавався з ініціативи М. Драгоманова у Львові та Коломиї за редакцією І. Франка та М. Павлика, ця стаття мала широкий резонанс і збудила гострі дискусійні оскарження з боку наддніпрянських старогромадівців і навіть галицьких народників.

Скажімо, як могли зреагувати ті ж самі київські громадівці, зокрема так звані хлопомани, «українофіли», на заклик М. Драгоманова покинути «туманне й шкідливе національство», засудити «поверхове українофільство», «зректись теорії національних святощей» або на його твердження, що «культ народних святощей, замість того, щоб бути корисним нашій національній справі, навіть просто шкодить їй».

Водночас Драгоманов вважав «культурну працю» вкрай важливою і не радив її відділяти від політичної роботи («поділ культури від політики в основі своїй неслухний»), бо «обставини тепер найбільше втрудняють роботу політичну, але це не причина для того, щоб відділяти культурну працю від політичної діяльності». Сам він подав приклад реального впровадження української мови в суспільно-громадське життя України тим, що розпочав у другій половині 1870-х років видання українською мовою неперіодичних збірників «Громада».

Михайло Драгоманов, як і Пантелеймон Куліш, а також київські громадівці Володимир Антонович та Олександр Кониський, прагнули впроваджувати українську мову в літературне життя, науку і суспільно-політичну діяльність та піднести цю справу на європейський рівень. Той самий Олександр Кониський, наслідуючи приклад Пантелеймона Куліша, виїздив до Львова для редагування україномовного суспільно-політичного журналу «Правда», в якому розвинули активну публіцистичну діяльність І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький.

По суті, пропозиція йти до політичної роботи через культурне просвітництво народних мас виходила ще від Пантелеймона Куліша. У «Хуторній поезії» (1882) цей політичний культурник закликав українську інтелігенцію, передусім письменство, розвіяти «політичну темряву», що її заподіяла «необачна Москва», і культурницькою працею сприяти європеїзації України.

Пантелеймон Куліш вважав українську мову і словесність чи не визначальними факторами в протидії імперській культурній інвазії, а для ефективного протистояння російсько-імперській денаціоналізації України, переконував

він, слід впроваджувати українську мову в літературне, освітнє та наукове життя, оскільки лише завдяки культурно-духовній самостійності нації можна досягти в перспективі й політичної самостійності українського народу.

У «Зазивному листі до української інтелігенції» (1882) П. Куліш гаряче закликав своїх земляків присвятити себе культурницькій праці на рідному ґрунті і цим протидіяти «сліпому і тиранському вбиванню нашого національного духа». Національне письменство передусім зобов'язане плекати і виражати народний, «праведно людський» дух, оберігати й культивувати рідним словом і конкретним ділом національні святощі, консолідувати різні верстви українства та формувати націю як культурний і політичний організм.

І Пантелеймон Куліш, і Михайло Драгоманов, і Михайло Грушевський, і Іван Франко вважали, що спорудження культурного фундаменту нації, а отже, досягнення в перспективі, за словами Куліша, «української національної духовної свободи» вимагає від політики пошуку «дороги до науки», яка мала б «оператися на єдину філософію, достойну свого імені на філософію природовідання».

Франко як учений і політичний мислитель усвідомлював, чому український народ такий апатичний до національного культурного життя. Причина полягала передусім у відсутності «сильного національного почуття в масах народу і в рядах інтелігенції», про що він писав у праці «З останніх десятиліть XIX в.». Саме тому він покладає особливу відповідальність на інтелектуальну еліту нації, на інтелігенцію, яка зобов'язана очолити українські національні змагання, відкрити перед своїм народом шлях до втілення «ідеалу національної самостійності».

По суті, Іван Франко веде мову про необхідність консолідації української інтелігенції, передусім письменників, науковців, освітян, видавців та ін., задля вироблення єдиної націєтворчої програми, про потребу мобілізації її інтелектуального потенціалу з метою пробудження народу та перетворення його на культурний організм і політичну націю.

Саме тому Франко вважає недостатніми, малоефективними окремі, хоч і здійснювані з патріотичних почувань, починання чи акції. Бо окремі, але не підпорядковані чітко визначеній меті, не скоординовані дії, навіть якщо вони й приносять тимчасовий успіх, не здатні забезпечити самоусвідомлення народу. Необхідна, вважав Франко, єдина комплексна програма, спрямована на національне самоусвідомлення народних мас, на відродження і консолідацію української нації.

«Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині нещирий, бо ділами не попертий патріотизм, — стверджує публіцист Франко, — мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутному народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею».

У Франковому розумінні ділами, працею «попертий патріотизм» — це повсякденна, систематична, здійснювана згідно з виробленою програмою робота національно свідомої української інтелігенції над піднесенням культурної, історичної та політичної свідомості як галицьких, так і наддніпрянських українців.

Минав шостий рік від часу заснування (не без його активної підтримки й участі) Русько-української радикальної партії (РУРП), проте в суспільно-політичних поглядах Івана Франка соціалістично-федералістичні постулати надто повільно відступали під натиском національно-державницької ідеї, що її наполегливо намагалися впровадити ініціатори створення РУРП, русько-українські молоді радикали-однопартійці. Франко важко, в сумнівах і тривогах переосмислює свої погляди і поволі сходить із соціалістично-радикальної дороги на національно-демократичний шлях, поступово визначаючи для своєї суспільно-політичної і літературно-наукової діяльності національно-культурологічні та соборно-демократичні пріоритети.

Світоглядна зміна ідейно-політичних орієнтирів відбувалася у Франка еволюційно. Певною мірою цю зміну прискорила смерть 2 липня 1895 р. його світоглядного керманіча Михайла Драгоманова, який мав на Франка особливий ідеологічний та морально-психологічний вплив. Більше того, Драгоманов здій-

снював постійний контроль над суспільно-політичною свідомістю значної частини наддніпрянської і, особливо, галицької інтелігенції.

Іван Франко в листі до Агатангела Кримського в серпні 1898 р. підтверджує, що покійний Драгоманов, без сумніву, мав на нього вплив, але «більш негативний, як позитивний»: «Реасумуючи все, що лишилось міні в пам'яті з его впливу, я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим, ласкавим і виrozumілим на хиби поводитарем, а радше батогом, що без милосердя, не раз несправедливо, а завжди болучо цвѣгав мене».

Щоправда, в листі від 12 лютого 1907 р. до вдови Драгоманова Людмили Франко зізнавався, що, попри «незаслужені закиди й докори», якими Драгоманов постійно і деспотично закидав його протягом кількох десятиліть, він вважав його своїм провідником у виробленні світогляду, «правдивим учителем», який виводив українську інтелігенцію «на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації».

Згодом, через 11 років після смерті Драгоманова, Франко в статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» наголосить, що «в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично кінцевого, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію, чого не заступимо ніякою не опертою на ній автономією».

Саме і передусім під впливом соціалістично-федералістичних ідей Михайла Драгоманова Іван Франко, Михайло Павлик та інші радикали-«федералісти» обстоювали спільну польсько-українську територіальну автономію Галичини, тоді як їхні однопартійці — члени Русько-української радикальної партії (РУРП), молоді радикали-державники на чолі з В'ячеславом Будзиновським, Юліаном Бачинським, Володимиром Охримовичем та ін. вже замислювали зміни в партійній програмі, пропонуючи визначити кінцевою метою своєї політичної боротьби виборення української незалежної держави. І свого ці, за висловом Івана Франка і Михайла Павлика, «завзяті націоналісти», «радикали націоналістичні» таки добилися.

На II з'їзді Русько-української радикальної партії, що відбувся в перших числах жовтня 1891 р., за наполяганням молодих радикалів-державників, передусім Юліяна Бачинського, ідею української державності було заявлено в проекті політичної програми партії. А на IV з'їзді РУРП (28–29 грудня 1893 р.) запальний двадцятирічний Юліян Бачинський таки домігся, щоб партія внесла в нову програму формулювання про «повну самостійність політичну русько-українського народу».

Отже, боротьбу за політичну незалежність українського народу — за «Українську Державу» вперше було проголошено політичною партією в Галичині завдяки молодим її членам та учасникам студентського товариства «Січ», яких Іван Франко свідомо сторонився. Як і Михайло Павлик, Іван Франко вважав, читаємо у їхній спільній статті «Наше москвофільство», що важливіше зосередитися на культурно-просвітницькій роботі — віддавати «всі свої сили роботі над воздвигненням добробуту, освіти й письменства русько-українського народу...».

Франко не сприйняв і книгу Юліяна Бачинського «Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц», яка вийшла друком у Львові в 1895 р. Більше того, він припинив видрук цієї праці в редактованому ним і М. Павликом часописі «Народ».

Юліян Бачинський, хоча і знав про негативне ставлення Франка до його радикальних ідей, а саме до ідеї досягнення «повної політичної незалежності українського народу», все ж вирішив передати цю книгу особисто своєму старшому партійному товаришеві.

Про еволюцію ідеологічних орієнтирів та світоглядних позицій Івана Франка, а головне, про його здатність змінювати свої погляди і переконання з огляду на зміни в суспільно-політичній атмосфері свідчить і те, що він врешті солідаризувався з молодими радикалами-державниками і навіть опублікував свої міркування з приводу книги «Україна irredenta» в своєму журналі «Житє і Слово». Правда, лише через два роки після її виходу у світ. З'явилася ця стаття з однойменною назвою «Україна irre-

denta» наприкінці 1896 р., тоді ж, коли і стаття «З кінцем року». У ній Франко визнає, що праця Юліяна Бачинського важлива для нього «як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості», тому ці відчуття, ці потреби розуму і душі «родять великі історичні події». Такою «великою історичною подією», пише Іван Франко, буде «потреба політичної самостійності України». І далі Франко висловив позицію свою та соціалістів-федералістів, передусім Михайла Драгоманова, уточнюючи своє розуміння терміну «політична самостійність»: «Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральній її устрою».

По суті, Франко повторює думки свого вчителя Михайла Драгоманова, зокрема згадує його проект всеросійської політичної програми «Вільна спілка», в якій національне питання не мало «надто великої ваги». Головний акцент у ній було зроблено на культурних й економічних потребах громад і територій. Проте, згадуючи статті Драгоманова «Чудацькі думки» і «Листи на Наддніпрянську Україну», Франко наголошує на тому, що він багато зробив для того, щоб розбудити в народі національне почуття. І лише тоді, коли національне почуття набуде потужної сили, пише Іван Франко, «і здобуде собі політичного ґрунту скільки зможе, політична самостійність стане питанням часу...».

Як бачимо, домінантний у його політичному мисленні соціальний фактор відступає поволі на задній план, а національні пріоритети посилюються. Зміна соціально-радикальних поглядів та переконань Івана Франка засвідчила його складну світоглядну еволюцію і зумовила вихід із Русько-української радикальної партії. Франко переконався, що праця РУРП, як і всіх партій у Галичині, на політичному полі над «політичним і громадським освідченням народу» ведеться, як напише він у статті «З новим роком» (1897), «слабо, прихатцем, спорадично, що робить її не загал партії, а пару одиниць, напружуючи до крайності свої сили,

жертвуючи багато зі своєї кишені, наражаючи своє здоров'я і свою свободу».

Про свій вихід із РУРП Іван Франко заявив на IX з'їзді партії, який відбувся у Львові 17—18 грудня 1899 р. Проте він не радив відмовлятися від радикальної програми, більше того, пропонував «витворити нову поступову партію» і переконував однопартійців приєднатися до неї. Його пропозицію підтримала невеличка група однопартійців — націонал-радикали на чолі з В. Охримовичем і В. Будзиновським та члени президії політичного товариства «Народна Рада» на чолі з Юліаном Романчуком, а головне — його підтримав Михайло Грушевський. У грудні 1899 р. вони заснували Українську національно-демократичну партію (УНДП). Після широкого обговорення проєкту програми, організації і тактики нової партії, в якому активну участь брали і Франко, і Грушевський, було запропоновано внести до «Нової програми» зобов'язання домагатися для «цілого українсько-руського народу» культурної, економічної і політичної самостійності, а головне, об'єднання величезної етнічної маси українського народу в «одноцільний національний організм».

Ці формулювання належали, очевидно, передусім Івану Франку та Михайлу Грушевському, про що свідчать, зокрема, їхні статті: «Одвертий лист до галицької молоді» та «Галичина і Україна».

Як бачимо, у програмі, точніше у вступі до «Народної програми», передбачено досягнення передусім культурної і лише потім політичної самостійності, а згодом об'єднання всього українського народу в цілісний «національний організм». У своєму «Одвертому листі до галицької молоді» Франко закликає її та загалом українську інтелігенцію «витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя...».

А для цього, стверджує Іван Франко, необхідно виконати величезне національне і культурне завдання: задовольнити всі духовні потреби величезної етнічної маси, а саме, роз-

будувати українське національно-культурне життя на всіх частинах української землі. Тільки в процесі здійснення цієї великої праці на всій етнографічній території, населеній українським народом, витворюватиметься українська нація як «суцільний культурний організм» і стане реальною можливістю виконання головного історичного завдання: «здвигнення нашої національної будови в усій її цілості».

А вже наступного, 1906, року, після Франкового звернення до галицької молоді, Михайло Грушевський у статті «Галичина і Україна» закликає українську інтелігенцію Галичини долучитися до роботи над зближенням обох частин України — Галичини і Наддніпрянщини та піднесенням культурної, історичної і політичної свідомості наддніпрянських українців. Вказуючи на потребу ще тіснішого зближення з Наддніпрянською Україною, Михайло Грушевський просить галицьку суспільність напружити всі свої духовні й інтелектуальні сили, «аби зостатися в найтіснішому контакті з Україною, лишитися нероздільною частиною національного в національній руху, активним учасником в культурній українській роботі».

Обоє — і Франко, і Грушевський — обстоювали нагальну потребу концентрації в інтересах українського національного розвитку національних сил обох частин української території — Наддніпрянської України і Галичини — задля розвитку в народних масах почуття всеукраїнської єдності, духовної спорідненості, національної солідарності. Виробити прагнення до національної монолітності, до культурного національного єднання можливо, вважали ці авторитетні українські інтелектуали, за умови накопичення культурно-наукових сил та усвідомлення національних завдань переважною частиною народних мас.

На жаль, активних учасників культурно-наукової української роботи було не так уже й багато як у Галичині, так і в Наддніпрянській Україні. Саме тому, аби поповнити ряди національно свідомих діячів культури, науки, літератури, освіти — ряди культурних націоналістів, Іван Франко закликає галицьку молодь «до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими».

Передусім це набуття теоретичних і практичних знань і навичок, таких необхідних для «здвиження нашої національної будови в усій її цілості».

В «Одвертому листі до галицької молодезжі» (1905), а також ще раніше, зокрема у статті «Поza межами можливого» (1900), чуємо голос національного державника, який ратує за вироблення цілісної програми «виховання державницької національної свідомості» та орієнтує співвітчизників на боротьбу за здобуття в майбутньому незалежності України.

Водночас «Франко у своїй *націєсофії*, — стверджує Євген Нахлік, — не замикався на націєцентризмі, не вважав розвиток нації самодостатньою і кінцевою метою еволюції людства, а прозріливо допускав у майбутньому можливість добровільних міжнародних об'єднань (союзів), розглядаючи всебічний і повний розвиток нації як невідмінний і неминучий етап до вселюдської єдності».

Але тоді — наприкінці XIX — на початку XX ст. — націєцентризм відповідав викликам і завданням, які постали перед діячами національно-політичного руху і полягали в тому, «щоби Україну зробити політичною силою». Як засвідчила згадана стаття «З кінцем року», Іван Франко відчув і усвідомив: настав той час, коли народне життя досягло такого ступеня розвитку, що для того, аби «зробити з тих мас політичну силу», потрібно «більших засобів, подвоєння енергії, вищого ступня технічного і наукового підготованя».

Отже, вищий ступінь розвитку суспільства зумовлює та передбачає і вищий ступінь технічного й наукового процесу культурного «освідомлене і розбуджуване мас». Тому Франко і стверджує, що ні «фіра книжок», ні «копиця брошур», ні «півкопи послів» — депутатів Галицького крайового сейму і Державної Ради Австро-Угорської монархії, «ані тисяча шкіл» з українською мовою навчання, «ані тисячі віч» не спроможні кожне окремо збудити народ і перетворити цю величезну етнічну масу на культурний організм та політичну націю. Втім, Франко не виключає проведення таких одноразових акцій з політизації українського народу, як «віча і збори, агітація вибор-

ча і праця по громадах, поміч правна і лікарська, публіцистика, газети і брошури», а також «вища література і наукова праця».

Згадуючи про наукову працю, Іван Франко мав передусім на увазі Академію наук — так він у цій статті називає Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Академія наук не випадково з'являється в статті «З кінцем року» в переліку малоефективних акцій, тобто таких, які не спроможні окремо вплинути на самоусвідомлення народу, хоча в той час уже відбулася переорієнтація Товариства за наполяганням одного з його чільних фундаторів Олександра Кониського і за активної участі Михайла Грушевського на науково-дослідницьку і видавничу діяльність.

Особливо активно і наполегливо обстоював перетворення Товариства імені Шевченка на Наукове товариство Олександр Кониський — «перший по-справжньому український соборник», який, за словами Ігоря Гирича, «стояв біля колиски формування в Галичині ембріонів спільної всеукраїнської культури, об'єднаної літературної мови, спільної художньої літератури, єдиної національної науки, синхронізованої суспільно-політичної діяльності на міжнародній арені».

Олександр Кониський, як і, звісно, наддніпрянець Володимир Антонович, знайшли в особі Михайла Грушевського одноступеня, перспективного організатора національної науки. Михайло Грушевський, якого було обрано на кафедру української історії Львівського університету багато в чому завдяки зусиллям того ж Володимира Антоновича, Олександра Барвінського та Олександра Кониського, рішуче взявся за реформування НТШ, залучивши до цієї справи Івана Франка.

Звичайний член НТШ з 1895 р. Іван Франко у статті «З новим роком» (1897) писав: «З усього того, що тепер робиться в Галичині, крім праці над усвідомленням і політичним згуртуванням мас народних, найвартніші, по-моєму, ті початки систематичної праці наукової, яку зорганізував при Науковім Тов. ім. Шевченка проф. Грушевський і яка тепер здобуває і товариству, і цілому нашому народу признання...».

Михайло Грушевський та Іван Франко — це ті активні діячі із середовища освіченого покоління в Галичині, які взялися за відтворення ідеї нації як живої основи в житті рідного народу, відродження самобутньої української національної цивілізації. Австралійський дослідник питань європейської етнічності та націоналізму Джон Гатчінсон у праці «Культурний і політичний націоналізм» цих, заряджених на виконання величної програми національно-культурної ідентифікації України та набуття нею статусу самостійної національної держави, видатних діячів культури, науки і літератури називає «культурними націоналістами».

Для культурних націоналістів, аристократів духу, за визначенням філософа Карла Ясперса, благо вітчизни, її свобода і процвітання, розквіт мови, освіти, науки, культури, мистецтв, культивування національних почуттів, заглиблених у народну культуру, історію, затаєних у народних піснях, переказах, легендах, у звичаях, обрядах — це ті непроминальні цінності та «функціональні стимули» (Х. Ортега-і-Гассет), завдяки яким і формується «динамічна духовна єдність».

Речниками українського культурного націоналізму, культурними націоналістами були, вважає Джон Гатчінсон, Михайло Грушевський, Іван Франко і Михайло Драгоманов, а

найважливішим осередком культурного націоналізму — Наукове товариство ім. Шевченка в Галичині. «Засноване в 1873 році і назване іменем Шевченка, символа українського відродження, Товариство з початку орієнтувалося на розв'язання досить скромних завдань: сприяти відродженню української мови і літератури та здійснювати видавничу діяльність, — пише Гатчінсон. — Але незабаром воно перетворилося з елітарного академічного центру на широке сімейство організацій, діяльність яких набула суспільно-політичної спрямованості: по-перше, воно поставило собі за мету націоналізацію населення України, що перебувало під польським та російським урядуванням, і по-друге, — його об'єднання в незалежній державі».

Отже, Іван Франко, цей видатний вчений-інтелектуал, жив і діяв, мислив і творив з переконанням, що здобуття державності немислиме без відродження і нарощення культурно-духовного потенціалу нації і перетворення її на «суцільний культурний організм». Саме культурно-духовна енергія нації є чи не найголовнішою рушійною силою і тією колосальною потугою, яка здатна забезпечити консолідовану єдність громадян України і наш цивілізаційний поступ як суверенної європейської держави.

Дякую за увагу!

Mykola H. Zhulinskiy

Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1566-4259>

IVAN FRANKO AND THE PROBLEM OF NATIONAL AND CULTURAL IDENTIFICATION OF UKRAINE

Speech at the anniversary session of the general meeting of the National Academy of Sciences of Ukraine, dedicated to the 150th anniversary of the Shevchenko Scientific Society, December 8, 2023

Cite this article: Zhulinskiy M.H. Ivan Franko and the problem of national and cultural identification of Ukraine. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (2): 26–32. <https://doi.org/10.15407/visn2024.02.026>